

३) व्याख्यान तिसरे

प्रा. गंगाधर बाळकृष्ण सरदार, पुणे.

विषय- “ भारतीय राष्ट्रवाद आणि ऐहिकनिष्ठा ”

दिनांक : १४ । ३ । १९७३

भारतीय राष्ट्रवाद

आणि ऐहिकनिष्ठा

व्याख्याते गंगाधर बाळकृष्ण सरदार

नगराध्यक्ष श्री. पी. डी. पाटील, श्री. शंकरराव करवंळकर आणि वंदुमगिनीनो. प्रथमताः केळकर जन्मशताब्दीच्या निमित्त येथे आयोजित केलेल्या निबंधस्पर्धेमध्ये ज्या विद्यार्थ्यांनी पारितोषिके मिळविली, त्यांचे मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. माननीय यशवंतराव चव्हाण यांच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने आपण ही व्याख्यानमाला आयोजित केलेली आहे. हा उपक्रम मला स्वतःला अतिशय औचित्यपूर्ण असा वाटतो. भारतातील आजच्या मान्यवर राजकीय नेत्यांमध्ये तात्त्विक विचारांवद्दल ज्यांना अत्यंत खोल आणि उत्कट अशी आस्था आहे अशा नेत्यांपैकी मा. यशवंतराव हे एक आहेत. तेव्हा त्यांचा गौरव करण्याच्या दृष्टीने जी काही योजना करावयाची, तिच्यामध्ये ज्ञानप्रसाराला आणि विचार-मंथनाला महत्वाचे स्थान असणे निःसंशय आवश्यक आहे. आपले राष्ट्र सध्या एका कठीण अशा परिस्थितीतून जात आहे. त्यादृष्टीने पुढील पाचदहा वर्षे फार महत्वाची आहेत. या दहावर्षांत आपल्या समाजाला वेगवेगळ्या दिशांनी वळण लावण्याचे जे प्रयत्न होतील, त्यावर आपल्या राष्ट्राची प्रगती आणि येथील लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून आहे. आजच्या व्याख्यानासाठी ' भारतीय राष्ट्रवाद आणि ऐहिकनिष्ठा ' हा विषय मी बुद्धि पुरःसर निवडलेला आहे. हा विषय केवळ चर्चेचा नाही. आपल्या राष्ट्रीय जीवनाशी त्याचा खूप जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेपासून आपल्या नेत्यांनी जो ध्येयवाद मनोमन स्वीकारला तो आता आपल्या राष्ट्राच्या घटनेमध्ये अंतर्भूत झाला आहे. तो साकार व्हावयाचा असेल, तर प्रस्तुत विषयावर सखोल चिंतन

यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला : वर्ष पहिले : १९७३

व चर्चा करून आपणांस काही निर्णय घ्यावे लागतील. हा विषय फार कठीण. गुंतागुंतीचा आणि वादग्रस्त आहे. त्याबाबत मतभेद होणे स्वाभाविक आहे. त्यासंबंधी जे विचार मी आपल्या समोर मांडणार आहे, ते आपल्याला लगेच मान्य झाले पाहिजेत असा माझा आग्रह नाही. हे केवळ एक प्रगट चिंतन आहे. एकमेकांशी संवाद साधण्याची ही घडपट आहे. म्हणून वस्तुनिष्ठ दृष्टीने विचार करून माझी जी मते बनली आहेत, ती मी आज प्रांजलपणे आपल्यासमोर ठेवणार आहे.

आज आपल्या देशात फुटीरपणाची प्रवृत्ती वाढत चाललेली आहे. प्रांतीयता, जातीयता, संकुचित धर्मनिष्ठा अशा राष्ट्रविघातक जाणिवांना ऊत आला आहे. यामधून आपले राष्ट्र बलवान आणि ऐश्वर्यसंपन्न होणार नाही. उलट आपली लोकशाही या संकुचित जाणिवांच्या योगे धोक्यात येईल. केवळ ऐहिकनिष्ठेची मी आज चर्चा करणार नाही. ' भारतीय राष्ट्रवाद आणि ऐहिकनिष्ठा, हा आजचा माझा विषय आहे. या दोन्ही संकल्पनांचा आशय प्रथम स्पष्टपणे समजून घेतला पाहिजे. ही आधुनिक काळात सर्वत्र स्फुरावलेली अशी एक युगकल्पना आहे. आंतरराष्ट्रवादाचा तोंडाने सतत उद्बोध करणारे रशिया आणि चीन यांच्यासारखे देश घेतले, तरी प्रत्यक्षात त्यांची घोरपणे राष्ट्रवादीच असतात सामूहिक जीवनात प्रत्येक माणसाला अनेक वेगवेगळे ऋणानुबंध असतात, निरनिराळ्या निष्ठा असतात. प्रत्येक मनुष्य एकाचवेळी कुटुंब, जात, गाव, प्रांत, धर्म या सर्वांचा षटक असतो. या सर्वांबद्दल त्याच्या मनात आपुलकीची भावना असते. त्यांचे हितसंबंध या निर्घृण जीवनसंघर्षात कसे सुरक्षित राहतील याची त्याला दक्षता ध्यावीशी वाटते. या निरनिराळ्या निष्ठांमध्ये सुसंवाद साधणे हे सुसंस्कृत नागरिकांचे लक्षण आहे. या निरनिराळ्या प्रेरणांचा एकमेकांना छेद जाऊ लागला, तर त्यामधून दुःख आणि आपत्ती ओढवतात. मानवी मनातील या निरनिराळ्या निष्ठांमध्ये सुसंवाद साधण्यासाठी, त्याच्यामधील तारतम्य साधण्यासाठी त्या त्या काळातील मूलभूत निष्ठेचा प्रथम शोध घेतला पाहिजे. अगदी प्राचीन काळी जमात हाच मानवी समाजातील प्रमुख गट होता. तेव्हा जमातनिष्ठेला आग्रस्थान मिळणे स्वाभाविक होते. मध्ययुगामध्ये समाजजीवनाला धर्माचे अधिष्ठान होते. आधुनिक काळात राष्ट्र हेच मानवी समाजाच्या संघटित जीवनसरणीचे प्राणतत्व आहे. म्हणून राष्ट्रनिष्ठा हाच आजचा युगधर्म आहे. प्रत्येकाने आपल्या कुटुंबाच्या, जातीच्या, प्रांताच्या हिताचा विचार अवश्य करावा, भाषेच्या विकासाची चिंता वाढावावी पण ते करताना राष्ट्राचे स्वैर्य आणि हितसंबंध धोक्यात येणार नाहीत याची काळजी घेणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. आता राष्ट्रीयत्व ही आजची मध्यवर्ती कल्पना आहे असे आपण म्हणतो, तेव्हा हे लक्षात ठेवले पाहिजे की राष्ट्रवाद हे काही एकाच स्वरूपाचे साचेबंद असे सामाजिक तत्त्वज्ञान नाही. निरनिराळ्या ठिकाणी राष्ट्रवादाचा आशय वेगवेगळा असल्याचे दिसून येते. राष्ट्र हा जीवनाचा मध्यांश्रु कल्पून त्या भोवती गुंफलेले तत्त्वज्ञान म्हणजे राष्ट्रवाद. हा राष्ट्रवाद कुठे आक्रमक असेल, तर कुठे शांततावादी असेल. कुठे धर्माधिष्ठित असेल तर कुठे धर्मनिरपेक्ष असेल. काही देशांत राष्ट्रवादाला हुकुमशाही अधिष्ठान असेल. आजच्या जगामध्ये या सर्व प्रकारचा राष्ट्रवाद आपणांस दिसून येतो. भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय येथील स्वातंत्र्याच्या चळवळीतून झाला आणि तिच्यातून त्याला एक विशिष्ट बळण लागले. या स्वातंत्र्यसंग्रामामागील ज्या प्रेरणा होत्या, त्यामधूनच भारतीय

संविधानाची निर्मिती झाली आहे. घटनेने प्रत्येक माणसाला काही मूलभूत हक्क दिलेले आहेत. 'Secularism' किंवा 'इहवाद' हे आपल्या या घटनेला पायाभूत असलेले एक तत्त्व आहे. यालाच धर्मनिरपेक्षता असेही म्हणतात. आपल्या देशात हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी, बौद्ध, जैन असे नाना धर्मांचे व पंथांचे लोक आहेत. त्यांच्यामधे भेदभाव न करता घटनेने सर्वांना सारखे हक्क दिले आहेत. याचाच अर्थ हा की आपल्या देशाचे नागरिकत्व जातिधर्मनिरपेक्ष असे आहे. आता सेक्युलॅरिझम किंवा ऐहिकनिष्ठा या कल्पनेबाबतही पुष्कळदा आशयासंबंधी अनिश्चितपणा दिसून येतो. ऐहिकनिष्ठा म्हणजे धर्मविरोध नव्हे. सर्व धर्मसमभाव असाही त्याचा अर्थ नव्हे. शासनाला स्वतःचा असा कोणताच धर्म नाही. धर्मावरून शासन नागरिकांमध्ये भेदभाव करणार नाही. उलट प्रत्येक धर्माला व संस्कृतीला शासनाचे संरक्षण मिळेल असे स्पष्ट आश्वासन घटनेने भारतातील नागरिकांना दिलेले आहे. पण शासन धर्मनिरपेक्ष आहे. हे इतक्या अट्टाहासाने सांगण्याची गरज काय? याचे कारण असे की ब्रिटिशपूर्व कालात आपल्या देशामध्ये धर्म ही सामाजिक जीवनाची एक नियामक शक्ती होती. येथील सामाजिक जीवनावर धर्माचे अधिराज्य होते. माणसामाणसांतील, गटागटातील संबंध धर्माने निश्चित झाले होते. उदाहरणार्थ पतीची सेवा करणे हा पत्नीचा किंवा धन्याधी इमान राखणे हा चाकराचा धर्म मानला जात होता. विज्ञानोत्तर काळात शिक्षण, राजनीती, अर्थव्यवहार यां सारखी सामाजिक जीवनाची विविध अंगे धर्माच्या कक्षेतून हळू हळू बाहेर पडली. कोणताही धर्म ध्या, तो हिंदू असो किंवा इस्लाम असो, ख्रिस्ती असो की यहुदी असो, त्याची स्थूलमानाने चार अंगे असतात. प्रत्येक धर्माचे एक स्वतंत्र तत्त्वज्ञान असते. सृष्टी, परमेश्वर आणि मानव या तिघांचे परस्परसंबंध याचा विचार तत्त्वज्ञानामध्ये केला जातो. धर्माचे दुसरे अंग म्हणजे आचार. प्रत्येक धर्मातील लोकांचा एकमेकांशी संबंध येतो. हे संबंध नियमित करणारे शास्त्र म्हणजे धर्मशास्त्र मनु—याज्ञवल्क्यांच्या स्मृती म्हणजे हिंदू धर्मशास्त्र. हाच परंपरागत हिंदू कायदा होय. मात्र केवळ कायद्याने मानवी मनाचे समाधान होत नाही. कायद्याच्या मागे विशिष्ट मूल्यभाव, एक सर्वकष नीतिविवेकही असतो. धर्माचे तिसरे अंग म्हणजे कर्मकांड. प्रत्येक धर्माने परमेश्वर—प्राप्तीचे काही मार्ग सांगितले आहेत. गृहस्थ आणि संन्यासी असा फरक करून प्रत्येकाला वेगळा आचारधर्म घालून दिलेला आहे. प्रत्येक धर्माची विशिष्ट अशी एक उपासनापद्धती आहे. विज्ञानाच्या युगात बरीलपैकी पुष्कळ गोष्टी शास्त्राच्या कक्षेत आल्या आहेत. उदा. पृथ्वी, चंद्र, ग्रहगोल, अणुपरमाणू यांचे ज्ञान हवे असेल तर बायबल अथवा उपनिषदे वाचून भागणार नाही. त्या त्या शास्त्राचाच स्वतंत्रपणे अभ्यास करावा लागेल. त्याचप्रमाणे सामाजिक संघर्षांनाही आता धर्माचे अधिष्ठान राहिलेले नाही. मालक व मजूर यांच्यामधील तंटा सोडविताना जे समाजवादाचे ध्येय आपण स्वीकारले आहे त्याला अनुसरूनच निर्णय घ्यावे लागतील. जुन्या काळात आपल्या देशातील निरनिराळ्या जातींमधील संबंध उच्चनीचभावावर आधारलेले होते. आता ते समतेवर आधारले गेले पाहिजेत. धर्मभावना ही समतेच्या आड येता कामा नये. म्हणजेच धर्माची कक्षा यापुढे ईश्वरोपासनेपुरतीच मर्यादित राहिली पाहिजे. जोपर्यंत मृत्यूनंतरच्या स्थितीबद्दल माणसाच्या मनात शक्य किंवा कुतूहल राहणारच. हे कुतूहल नाहीसे करण्याची कोणत्याही शास्त्रांमध्ये ताकद नाही. मरणाबद्दलची ही चिंता, ही भीती माणसाच्या मनात जोपर्यंत कायम आहे, तोपर्यंत मनःशांतीसाठी तो कोणतातरी एक उपासनामार्ग

स्वीकारणारच. तो स्वीकारण्याचे त्याला स्वातंत्र्य असले पाहिजे. सेक्युलॅरिझमचा अर्थ असा नाही की प्रत्येकाने नास्तिकच बनले पाहिजे. जो उपासनामार्ग प्रत्येकाला योग्य वाटेल तो त्याने पत्करावा. मात्र सामाजिक संघर्षातील धर्मसंस्थेचा प्रभाव शक्य तितक्या लवकर नाहीसा झाला पाहिजे. सामाजिक संघर्षांचा विचार करण्यासाठी अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र अशी निरनिराळी शास्त्रे आज उदयास आली आहेत. त्यांनी स्थापित केलेल्या सिद्धांतांच्या आधारेच आपण आजचे सामाजिक प्रश्न सोडविणार आहोत. त्यासाठी मनुस्मृतीचा, शरीयतचा अथवा बायबलचा काही उपयोग नाही.

भारतातील प्रत्येक धर्माला स्वतःची विशिष्ट अशा परंपरा आहे. आपले समग्र पारंपारिक जीवन धर्मावर अधिष्ठित आहे. आपण नव्या युगात आलो, नवे शिक्षण घेतले. म्हणजे आपला सर्व जीवनक्रम नव्या युगाशी सुसंगत झाला असे होत नाही. जुन्या परंपरेचे संस्कार आपल्यावर कायमच राहतात. प्रत्येक धर्माच्या बाबतीत ही पूर्वपरंपरा वेगवेगळी आहे; पण आधुनिक युगात सर्वांच्या आकांक्षा मात्र सारख्या आहेत. उच्च प्रतीचे राहणीमान, अचयावत शिक्षण यांची सर्वांनाच ओढ आहे. त्यामुळे सामाजिक जीवनात ताण निर्माण होतात. जातीय समस्या उत्पन्न होतात. जातिवाद हा आजच्या काळात निर्माण झालेला एक बिकट प्रश्न आहे. हा जातिवाद ऐहिकनिष्ठेच्या मूल्यांशी विसंगत आहे. भारतात मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी अशा वेगवेगळ्या धर्मांचे लोक आहेत. म्हणूनच केवळ आपण सेक्युलॅरिझमला मान्यता दिली असे नव्हे. भारतात फक्त हिंदु धर्माचेच लोक असते, तरी या ऐहिकनिष्ठ जीवनदृष्टीची आपणास गरज भासली असती, कारण ब्राह्मणेतर, स्पृश्य-अस्पृश्य आदिवासी आणि नागर या गटांमध्ये जे संघर्ष निर्माण होतात, ते ही या आधुनिक मूल्यांचा स्वीकार केल्याखेरीज सुटणार नाहीत. पूर्वीच्याकाळी जातीजातीत तंटे होत नसतील असे नाही. पण पूर्वीची परिस्थिती आणि आजची परिस्थिती यांत जमीन अस्मानाचे अंतर आहे. ब्रिटिसपूर्वकाळात भारतात एक राष्ट्रीयत्वाची जाणीव नव्हती. मराठेशाहीत मराठी भाषेचा व महाराष्ट्रीयत्वाचा अभिमान थोडाफार जागृत होऊ लागला होता हे खरे. तरीही संबंध भारतातील आणि महाराष्ट्रातीलही लोकांच्या जीवनाचे मुख्य अधिष्ठान गाव किंवा जात हेच होते. शहरांची संख्या फार थोडी होती. राजकारण शहरापुरते मर्यादीत होते. म्हणूनच अनेक साम्राज्याचे उदयास्त होऊनही इंग्रज येईपर्यंत गावगाठा आणि जातिव्यवस्था या संस्था अबाधित राहिल्या. मध्ययुगात आपला देश म्हणजे अनेक गावांचा एक समुच्चय होता. समाजालाही जातीच्या समुच्चयाचे स्वरूप होते. आपली सगळी अस्मिता भाव व जात यांच्याशी निगडित होती. अजूनसुद्धा तुम्ही खेड्यात गेलात व तेथील माणसाला तु कोण असे विचारलेत तर तो सांगेल की मी वारली आहे, ठाकूर आहे, लोहार आहे, चांमार आहे. भारतीय आहे, महाराष्ट्रीय आहे, हिंदू आहे असे म्हणण्या ऐवजी पहिल्याप्रथम तो जातीची ओळख देतो. शहरातील सुशिक्षित माणसांमध्ये आपला भाववाला भेटल्यावर प्रेमाचा जो उमाळा येतो, तो या संस्काराचाच अवशेष आहे. इंग्रजांच्या आभमनापूर्वी भारतात अनेक ल्हानमोठी राज्ये नांदत होती.

त्यांनी एकत्र येऊन कत्रीही परकीय आक्रमणाचा प्रतिकार केला नाही. परकीयांनी एक राज्य खालसा केले, तरी दुसरे राज्य निर्घास्त असे. इतकेच नव्हे तर आपल्या शेजाऱ्याला नामोहरम करताना ते परकीयाना कधीकधी मदत करी. आज जिला आपण राष्ट्रीय एकात्मता म्हणतो ती कल्पना त्याकाळी अस्तित्वात नव्हती. पाश्चात्य विद्येचे संस्कार आणि इंग्रजांचे एकछत्री साम्राज्य यामधून भारतात एकराष्ट्रीयत्वाचा प्रादुर्भाव झाला. जुन्या काळी खेड्यातील लोकाना राजकारणात फारसा रस नव्हता. शेतसारा दिला की त्यांचे काम संपले. आपला राजा हिंदू आहे की मुसलमान आहे याची ते फिकीर करीत नसत. खेड्यापाड्यांतील सर्व थरांमध्ये राजकारणावद्दल आज जी आस्था दिसून येते ती इंग्रजांच्या अमदानीत निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या पूर्वी गावकी स्वयंपूर्ण असे. संकुचित गावगाड्यातच लोकांचे सारे जीवन सामावलेले असे. खेड्यातील अर्थव्यवस्था जातीवर आधारलेली होती. खेड्यात पारशी होते, मुसलमानही होते. पण हिंदू धर्मातील इतर जातीप्रमाणे एक वेगळी जात म्हणून ते लोकात वावरत. गावकीचा सर्व व्यवहार रूढीने बंदिस्त होता, जातीजातीत तंटो उत्पन्न झाला की, पंचाचा निर्णय होई. तो सर्वांना मान्य करावा लागे. स्थितीशील समाजजीवनात या तंट्यामधून गावाचे जीवन उध्वस्त होत नसे. आता प्रत्येकाच्या मनात समृद्ध जीवनाच्या आकांक्षा निर्माण झाल्या आहेत. देशाच्या वाढत्या संपत्तीत आपल्याला आपला न्याय्य वाटा मिळाला पाहिजे असे प्रत्येक गटाला वाटू लागले आहे. ज्याला वाढत्या आकांक्षाची क्रांती (Revolution of rising expectations) असे म्हणतात ती स्वागताई घटना आहे, पण तिच्यामधूनच सामाजिक जीवनात नवे ताण निर्माण होत आहेत. मध्ययुगातील अगदी घामघुमीचा काळ सोडला, तर खेड्यापाड्यामध्ये हिंदू आणि मुसलमान गुण्यागोविदाने राहात होते. पूर्वीच्या काळी हिंदुमुसलमान संसंहा एकमेकांच्या कत्तली करीत असत. असे चित्र पुष्कळदा रंगविले जाते पण ते बरोबर नाही. कत्तली फार थोड्या लोकांच्या होत आणि त्यातही नेहमी हिंदु मुसलमान असेच तंटे होत असे नाही. मुसलमानांनी राजवटीत परदेशी आणि दक्षिणी असे राज्यकर्त्यांतच दोन तट होते. त्यांच्या झगड्यातही ते एकमेकांच्या कत्तली करीत. हिंदु राजे हिंदूंच्या आणि मुसलमान राजे मुसलमानांच्याही कत्तली करीत. त्या काळातील सत्तासंघर्षात नेहमीच कत्तली होत. दिल्लीच्या तक्तासाठीसुद्धा अनेक मुसलमानांचे शिरच्छेद झालेले आहेत. मध्ययुगीन राजकारणच पाशवी बळावर पोसलेले होते. त्यात हिंदु-मुस्लीम कलह अजिबात नव्हता असे मला म्हणावयाचे नाही. पण तो किती होता आणि त्यात मध्ययुगीन विचारसरणीचा भाग किती होता हे आपण समजून घेतले पाहिजे. जुन्या काळी हिंदू मुसलमानांचे तंटे असले, तरी त्यात आजच्या इतकी कटुता नव्हती. याचे कारण असे की खेड्यांत मुसलमानांची दोनचारच घरे असावयाची. त्यांना हे माहीत असे की दिल्लीत जरी मुसलमान राजा असला, तरी मला त्याचा उपयोग होणार नाही. माझ्यावर काही आपत्ती ओढवली तर माझा हिंदू शेजारीच घाबून येईल आणि तसा तो घाबून येतही असे. लीगचे राजकारण सुरू होण्यापूर्वीची परिस्थिती मला आठवते. माझ्या एक आज्ञी होत्या. त्यांचे इतके कडक सोवळे होते की घरात नातवंडानी शिवलेले ही त्यांना चालत नसे. पण एकादी मुसलमान

बाई बाळंतपणात बडलीं, तर त्या त्यांच्या हाकेला धावून जात. त्यावेळी त्या जातीचा विचार करीत नसत. घरी येऊन तेव्हा अंधोळ करीत. म्हणजे त्यांचे सोवळे माणुसकीच्या, गावातील सहकार्यांच्या भाड येत नसे. गावातले जीवन सर्वांच्याच सहकार्याने चाले. तेव्हा त्याकाळचे प्रश्न आणि आजचे प्रश्न यांची आपण गल्लत करू नये. इतिहास हा इतिहास म्हणूनच वाचला पाहिजे. इतिहासातील मांडणे आपण आज आपल्या जीवनात आणू नयेत. आजचे प्रश्न आजच्या पुरोगामी शक्तीचा विचार करूनच सोडविले पाहिजेत.

राष्ट्रीयत्वाची भावना आधुनिक काळात नव्याने निर्माण झाली असे आपण म्हणतो. ही कशी निर्माण झाली ? पूर्वीच्या काळी भारतात अनेक राज्ये होती. इंग्रजांनी भारताच्या बऱ्याचशा भागावर प्रथम आपली सत्ता स्थापित केली. त्यांनी दळणवळणाची साधने मोठ्याप्रमाणावर अस्तित्वात आणली. सर्वत्र एक नाणेंपद्धती सुरू केली. व्यापारावरील अंतर्गत निर्बंध दूर केलें. तेव्हा समान शासनपद्धती, समान गाऱ्हाणी आणि समान गरजा यांमधून आपण सर्व एका राष्ट्राचे नागरिक आहोत ही कल्पना १८७० च्या सुमारास उदयास आली. तिच्यामधुनच पुढे १८८५ साली राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. काँग्रेसची स्थापना हिंदूनी केली असा पुष्कळांचा समज आहे. पण ती निघाली युरोपियांच्या प्रेरणेने. अॅलन ऑक्टोव्हियन ह्यूम आणि सर विल्यम वेडरबर्न हे तिचे संस्थापक. तिचे पहिल्या वर्षीचे अध्यक्ष उमेशचंद्र बॅनर्जी हे ख्रिस्ती. दुसऱ्या वर्षीचे दादाभाई नौरोजी हे पारशी, तिसऱ्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष बद्रुद्दीन तय्यबजी हे मुसलमान होते. राष्ट्रसंघाच्या कामात भाग घेणारे लोक संस्थेने फार थोडे होते. बहुसंख्य समाज त्याकाळी आपल्या संकुचित अस्मितेतच अडकलेला होता. पण इंग्रजी शिक्षणामधून राष्ट्रवादाची नवी भावना निर्माण झाली. या भावनेमधून निरनिराळ्या घर्माचे व जातीचे सुशिक्षित लोक एकत्र आले. आपल्या देशाची प्रगती व्हावयाची असेल तर आपले संकुचित हितसंबंध बाजूस सारले पाहिजेत. हे त्यांनी मान्य केले. जातिधर्मनिरपेक्ष राष्ट्रीयत्वाची कल्पना आपण १९८५ पासून स्वीकारलेली आहे. आता हे राष्ट्रीयत्व ध्येयवादाच्या दृष्टीने तत्त्वतः धर्मनिरपेक्ष होते हे खरे आहे. पण प्रत्यक्ष व्यवहार काय घडला याचाही विचार केला पाहिजे. तत्व आणि व्यवहार यांच्या मिलाफातून समाजाची घडण बनत असते. राष्ट्रीय चळवळीला सुरवात सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी झाली या शंभर वर्षांत जातिधर्मनिरपेक्ष राष्ट्रीयत्वाची कल्पना आपल्यामध्ये किती प्रमाणात रुजली आहे याचा आपण प्रांजलपणे विचार केला पाहिजे.

राष्ट्रीयत्वाची कल्पना येथे प्रथम पाश्चात्य विद्येच्या संस्कारांमधून आली. हा पाश्चात्य विचार म्हणजेच आधुनिक विचार. आधुनिक राजकिय व औद्योगिक क्रांती प्रथम इंग्लंडमध्ये झाली. म्हणून नव्या विचारांचा उगमही तेथेच झाला. इंग्रजी भाषेच्या द्वारे या आधुनिक विचारांचे लोण आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचले. इंग्रजी विद्या हे वाघीणीचे दुष आहे असे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी म्हटले आहे. याचा अर्थ इंग्रजी भाषेला महत्त्व आहे असा नाही. इंग्रजी भाषेत जे विचारप्रवर्तक साहित्य आहे, जो स्फुर्तिदायक इतिहास आहे, इंग्रज लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची जी दुर्दम्य अशी लालसा आहे.

त्यामुळे हे वाङ्मय वाचणाऱ्या माणसाच्या मनात स्वातंत्र्यप्रीती व देशामिमान संचरेल असे चिपळूणकरांचे म्हणणे होते. इंग्रजांशी संबंध आल्यावर भारताच्या आधुनिकीकरणाला प्रारंभ झाला. या स्थित्यंतराला दोन गोष्टी प्रामुख्याने कारणीभूत झाल्या. एक म्हणजे ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचा धर्मप्रसार व दुसरे इंग्रजी शाळातून मिळणारे विज्ञानाचे शिक्षण. यांपैकी आपल्या नवशिक्षितांवर विज्ञानापेक्षा ख्रिस्ती धर्माचाच प्रभाव अधिक पडला. राम मोहन रॉय पासून गांधी विनोबापर्यंत आपले सर्व लोकप्रिय राष्ट्रीय नेते अत्यंत धार्मिक वृत्तीचे आहेत. आगरकरांसारखा एकादा अपवाद आढळतो. पण आगरकर अज्ञेयवादी असल्याने फारसे लोकप्रिय झाले नाहीत. बरे, उच्चवर्णीयांचेच नेते धार्मिक होते, असेही नाही. महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांचा पिढही धार्मिकच आहे. हे नेते जर धार्मिक नसते, तर कदाचित त्यांना येथील जनतेच्या मताची पकड घेता आली नसती. हेही खरं आहे. पण आपल्याला आता नवे काही घडवावयाचे आहे; म्हणून इतिहासात जे काही घडले तही आपण नीट समजून घेतल पाहिजे. महात्मा गांधी व लोकमान्य टिळक व्यक्तिः फार मोठे होते. यांच्या नखाची सरही आपल्याला येणार नाही. त्यांच्या पुण्याईवरच आपले वैचारिक जीवन उभे आहे. पण आपल्याला पुढे जायचे असेल, तर या नेत्यांच्या मर्यादाही आपण समजून घेतल्या पाहिजेत. वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोनातून इतिहासाचे विश्लेषण केले पाहिजे. केवळ अंधश्रद्धेला सांप्रदायिक अभिनिवेशाला आपण बळी पडलो तर इतिहासापासून आपण काहीच बोध घेऊ शकणार नाही. एकोणिसाव्या शतकात ख्रिस्ती धर्माचा येथील सुशिक्षितांवर खूपच परिणाम झाला ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या प्रचाराला आपले लोक बळी पडून गेले अशी इच्छा असेल. तर आपल्या धर्मात सुधारणा घडवून आणण्याखेरीज गत्यंतर नाही याबद्दल येथील सुशिक्षितांची खात्री पटली. त्यामधून ब्राह्मोसमाज, आर्यसमाज, प्रार्थनासमाज, सत्यशोधक समाज, अशा अनेक मंडळांचा स्थापन झाल्या. विवेकानंदांनी अमेरिकेत हिंदू धर्माची ध्वजा फडकावून संघटितरित्या कार्य करण्यास जेव्हा सुरवात केली, तेव्हा त्यांच्या डोळ्यासमोर ख्रिस्ती मिशनचा आदर्श होता. गोखले यांनी हिंदू सेवक समाज (Servant of India Society) या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांत मिशनऱ्याची निष्ठा व तन्मयता असली पाहिजे अशी अपेक्षा बाळगली होती. ख्रिस्ती धर्मोपदेशक धर्मप्रसारांच्या हेतूने प्रथम खेड्यापाड्यात गेले गोरगरिवांची, अनाथ अपंगांची त्यांनी सेवा केली. हिंदू धर्मातील उच्चवर्णीयच खालच्या श्रंतीतील लोकांचा विटाळ मानीत असत. या गोऱ्या मिशनऱ्यांनी त्यांना जवळ केले. राज्यकर्त्यांचे धर्मबंधू, पौराणिक व पाश्चात्य अशा दोन्ही विद्यामध्य पारंगत असणारे डॉ. विल्सन सारखे लोक खेड्यांत जाऊन दलितानांची आपुलकीने विचारपूस करू लागले. खेड्यांतील लोकांची मने त्यांनी आपल्या सेवाभावाने जिंकून घेतली. त्यांच्या कार्यकर्त्यांतील नैतिकतेचा आपल्याकडोच सुशिक्षितांवर फार मोठा प्रभाव पडला. आणि त्यांना समाजसेवेची प्रेरणा मिळाली. विज्ञाननिष्ठा मात्र आजतक आपण आत्मसात करू शकलो नाही. लोकशाहीत धर्मश्रद्धा ही व्यक्तीच्या खाजगी जीवनापुरती मर्यादित राहिली पाहिजे, सामाजिक व्यवहारात धर्माची लुडबुड असता कामा नये; पण ही बुद्धिनिष्ठा, ही धर्मनिरपेक्षता ह्ये रुजली नाही. पारतंत्र्याच्या काळात आपल्या राष्ट्रापुढे एक मोठा पेच होता. एका बाजूला इंग्रजांशी लढायचे होते. दुसरीकडे आपल्या राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी त्यांच्या समाजव्यवस्थेतील नवी नवी मूल्ये आपल्याला आत्मसात

करायची होती. एकीकडे त्यांना विरोध करायचा व दुसरीकडे त्यांचे अनुकरण करायचे असा तो भावनात्मक पेच होता. सुधारकांचा भर इंग्रजांच्या अनुकरणावर होता. त्यामुळे राज्यकर्त्यांना हिरीरीने विरोध करणे त्यांना अवघे नाही. साहाजिकच त्यांच्या ठिकाणी राष्ट्राभिमान नाही अशी त्यांची हेटाळणी करण्यात आली. उलट इंग्रजांशी लढणे हेच ज्यांचे उद्दिष्ट होते, ते लोकांमध्ये प्रतिकारक्षमता आणण्यासाठी घडपडत होते. इंग्रजांच्या अनुकरणावर भर दिल्यास लोकांच्या स्वाभिमानाला धक्का बसेल अशी त्यांना भीती वाटत होती. म्हणून आपला इतिहास, संस्कृती, धर्म, भाषा यांचे गोडवे गायला त्यांनी सुरवात केली. त्यातून पुनरुज्जीवनवादी प्रवृत्ती निर्माण झाली. आपल्या संबंध राष्ट्रवादी परंपरेमध्ये उदारमतवादाचा पराभव झालेला आहे. इथे रानडे आगरकर यांचा पराभव झालाच, पण फुले, आंबेडकर यांचाही पराभव झाला. महात्मा गांधींना जरी वैयक्तिक लोकप्रियता लाभली, तरी त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पराभव झाला आहे. साधनसुचितेचा आपट्ट घरणारा आणि विश्वशांतीसाठी आत्मार्पण करणारा हा माणूस जाऊन तीस वर्षे झाली नाहीत तोच सगळीकडे एवढा भ्रष्टाचार माजला आहे. कोतेपणा तरी किती ! बारीक बारीक गट, जातीचे गट, गावाचे गट, प्रांताचे गट. फक्त परकीयांचे आक्रमण होते, तेव्हा या गटबाजीला थोडा आळा बसतो. चीनचे आक्रमण झाले, तेव्हा काही काळ सर्व एक झाले. पाकशी दोन युद्धे झाली त्यावेळीही एकजूट दिसून आली. राष्ट्रीयत्वाची उर्मी देशभर उसळली. पक्षभेद क्षण-भर बाजूला सारले गेले, पण किती वेळ ? जिवाला धोका होता देशाच्या जीवनमरणचा प्रश्न होता तोपर्यंत. नवनिर्माणासाठी आम्ही एक दिलाने घडवडतो आहोत असे कुठे आढळत नाही. शांततेचा काळ आला, जरा उर्ध्व मिळाली की झाली भांडणाला सुरवात. नुसते पक्षभेद नाहीत, नुसते वर्णभेद नाहीत, प्रांताप्रांतामध्ये एकमेकांचे शत्रू असल्यासारखी भांडणे होतात. जातीजातीत धर्माधर्मात भांडणे होतात. मग यातून राष्ट्र कसे उभे राहणार ? यात कोणाला दोष देण्याचा उद्देश नाही. मात्र असे का होते हे आपण समजून घेतले पाहिजे. इतिहासाची पुनरावृत्ती टाळली पाहिजे. नाहीतर तेव्हाच्या घाण्याभोवती बेल जसा फिरत राहतो, तसेच आपण चक्राकार फिरत राहू. आपल्या राष्ट्रवादी चळवळीत हिंदू राष्ट्रवाद, मुस्लीम राष्ट्रवाद, बौद्धांचा राष्ट्रवाद असे निरनिराळे प्रवाह निर्माण झाले. यात दोष कुणाचा किती याचा खल करण्यास हशील नाही. पण ही स्थिती बदलली पाहिजे. या सर्व चळवळी सत्ता संघर्षाच्या संदर्भात उत्पन्न झाल्या. १९०६ साली म्हणजे मोर्ले-मिटो सुधारणांना आकार येत असताना मुस्लीम लीगची स्थापना झाली. या सुधारणा कायद्याने मुसलमानांना स्वतंत्र मतदारसंघ मिळाले. मला आठवते की इंग्रजांच्या भेदनीतीचा हा पहिला तडाखा आमच्या लहानशा जव्हार संस्थानात बसला. त्यावेळी सरकारने एक उर्दू शाळा काढलेली होती. पण एकही मुलगा न आल्यामुळे ती बंद करावी लागली. गावात मुसलमानांची पन्नाससाठ घरे होती. त्यांची मुले मराठी शिकत. आमच्या शाळेत दोन तीन मुसलमान शिक्षक होते. ते आमच्यासारखे धोतर नैसायचे उत्तम मराठी बोलायचे, ते सगला आमच्या घरी यायचे, आपले लोक त्यांच्याकडे

जायचे. द्विराष्ट्रवादाला धार येईपर्यंत हिंदु-मुसलमानांचा तटा तेथे उपस्थित झाला नव्हता. पण आतामात्र पिढानपिढ्या सलोख्याने एकत्र नांदलेल्या लोकांत एकदम दुजाभाव निर्माण झाला आहे. १९१९ साली मॉटिंग्यू चेम्सफर्ड सुधारणा आल्या तेव्हा ब्राह्मण - ब्राह्मणोत्तर वादाला सुरवात झाली. गोलमेजपरिषदेनंतर अस्पृश्यांच्या चळवळीला उठाव मिळाला आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या सुमारास आदिवासी चळवळीचा उदय झाला. समाजाच्या निरनिराळ्या थरात जसजशी जागृती झाली, तसतशी राजकीय सत्तेत व संपत्तीत भागीदारी मिळवण्याची आकांक्षा त्यांच्यामध्ये उत्पन्न झाली. यात वास्तविक कांही वाईट नाही. स्वराज्य मिळवले, ते लोकांना नैसर्गिक हक्क मिळावे, त्यांचे जीवनमान सुधारावे म्हणूनच. मध्ययुगात देशातील बहुसंख्य लोक राजकीय सत्तेमदल उदासीन होते. 'ठेविले' अनंते तैसेच राहावे' अशा प्रकारच्या देववादाच्या आहारी जाऊन पशुतुल्य जीवन ते जगत होते. आता लोक तसेच अल्पसंख्ये राहतील हे शक्य नाही. आपल्या देशात लोकशाही आहे, प्रौढ मताधिकार आहे. समाजवादी समाजरचनेच्या घोषणा आपण केलेल्या आहेत, त्यांमधून लोकांना आपल्या हक्कांची जाणीव झाली तर ते स्वाभाविकच नाही का ? राष्ट्रीय नेत्यांनी लोकांना दिलेली आश्वासने आणि त्यांची पूर्तता यांच्या तफावतीतून आजचे तणाव निर्माण झाले आहेत. यांतून मार्ग काढावयाचा तर ध्येयनिष्ठा व व्यापकदृष्टी यांची आवश्यकता आहे.

आगरकर आणि फुले यांच्यासारख्या बुद्धिवादी विचारवंतांच्या या महाराष्ट्रामध्ये आज पुनरुज्जीवनवादी प्रवृत्ती डोकावत आहे. खऱ्या अध्यात्मवाद्याला माझा विरोध नाही. गांधी किंवा विनोबा यांचे अध्यात्म ही एक जीवन उजळून टाकणारी प्रेरणा आहे. पण सारसबागे-मध्ये दर्शनासाठी लांबच्या लांब रांग लागते आणि सुशिक्षितांमध्ये नवससायास करण्याची प्रवृत्ती फेलावते ही आध्यात्मिक प्रेरणा नव्हते. तो निव्वळ धर्मभोळेपणा आहे. मुलगा आजारी पडला की एकाद्या उत्कृष्ट डॉक्टरचा सल्ला घ्यायचा आणि वर एखाद्या वुवाचा अंगाराही लावायचा. डॉक्टर फेल झाला तर ! ही मनांत शंका. त्यासाठी देवी उपायांची तरतूद म्हणजेच वुडत्याला कांडाचा आधार. हा भोळेपणा अडाणी लोकांत आहे असे नाही. विलायतेतून उच्च विद्या शिकून आलेले लोकही त्याच्या आहारी जातात. कारण आपण विज्ञानाचा वापर करीत असलो, तरी खऱ्या अर्थाने विज्ञाननिष्ठा आपण पत्करलेली नाही.

भारतात सत्तासंघर्षांच्या राजकारणातून जातिवादाची उत्पत्ती झाली हे आपण पाहिले. यामागे तिसरीही एक शक्ति होती. हिंदू मुसलमान हे दोनच समाज भारतात असते, तर लढून लढून का होईना, पण कुठे तरी त्यांचा आपसात समझोता झाला असता. मुसलमानो आमदानीत येथे अनेक राज्ये होती. बहामनी राजाच्या पदरी अनेक मोठेमोठे हिंदू सरदार होते. विजयनगरच्या हिंदू राजाच्या वतीने अनेक मुसलमान सैनिक निघेने लढले. त्यांना कुर्तिसात करायला संकोच वाटू नये म्हणून त्या राज्यात सिद्दासनासमोर कुराणाची प्रत ठेवलेली असे, याचा अर्थ आजच्या कांही मुसलमानांमध्ये पाकिस्ताननिष्ठा असणारच नाही असा नव्हे. अशी राष्ट्रद्रोही वृत्ती जेथे दिसेल तेथे सरकारने कडक धोरण स्वीकारले पाहिजे हे निविवाद. पण पाचपन्नास मार्चेफिरू लोकांसाठी सगळ्या समाजाला राष्ट्रद्रोही समाजणे योग्य नाही. धर्माचा व राष्ट्रनिष्ठेचा काही संबंध नाही,

आधुनिक काळात धर्म हा राष्ट्राचे अधिष्ठान होऊ शकत नाही असे गांधी व नेहरू म्हणत असत. आपल्यापैकी पुष्कळांना त्याकाळी ते पटले नाही. पण पाकिस्तानने आपल्याला दाखवून दिले आहे की एकाच धर्माचे लोकही एकमेकांवर अनान्वित अत्याचार करू शकतात. मुसलमानांनीच बंगला देशात मुसलमानांवर जूलूम केला. म्हणून पाकिस्तानची दोन शकले झाली. आज टागोरांची एक कविता बंगला देशाचे राष्ट्रगीत म्हणून स्वीकारलेली आहे. बंगाली भाषा तेथे राष्ट्रभाषा झालेली आहे तेव्हा मुसलमान हे कधीही आपल्या राष्ट्राशी एकरूप होणार नाहीत असे म्हणण्यात काही अर्थ नाही. कोणत्याही समाजात देशाला विघातक अशा ज्या काही प्रवृत्ती असतील, मग त्या हिंदूत असोत की मुसलमानांत त्या ठेचून काढाव्याच लागतील. पण इतिहासातील पूर्वग्रह उगळीत असून आपण आजचे प्रश्न विकट करू नयेत. आजचा जातिवाद हा इंग्रजांच्या भेदनीतीचा परिपाक आहे. स्वतंत्र मतदारसंघ देऊन त्यांनी मुसलमानांना हिंदूहून वेगळे काढले. त्याच हेतूने १९१९ साली त्यांनी मराठ्यांना राखीव जग्गा दिल्या. पुढे १९३२ साली अस्पृशांना विभक्त मतदारसंघ देऊन हिंदूमध्ये फूट पाडण्याचा त्यांचा डाव होता. पण गांधीजींनी प्राणांतिक उपोषणाचा मार्ग अवलंबून ते संकट टाळले.

भारतीय समाजाची अस्मिका आतापावेतो धर्माशी निगडित होती ह आपण पाहिले. गांधी धार्मिक वृत्तीचे असले, तरी त्यांची धर्मकल्पना उदात्त व व्यापक होती. मानवी मनातील नैतिक प्रेरणेला त्याचे आवाहन होते. पण त्यांच्या धर्मकल्पनांचा लोकांनी वेगळाच अर्थ लावला. येथील सामान्य लोकांचा धर्म ईश्वराशी निगडित नसून मशौद व देवळे यांच्याशी निगडित होता. ही धर्माची मूल्ये स्वल्पे आमचे मानविद्ध मानली गेली. त्यामधून भांडणांना ऊत आला. गांधीजी सांगत होते की स्वातंत्र्यसंग्रामामध्ये नुसत्या लाढाळ कार्यक्रमांने भागणार नाही. खेड्यापाड्यांत जाऊन तुम्हाला नव्या जाणिवा निर्माण कराव्या लागतील. पण या रचनात्मक कार्याकडे कुणीही लक्ष दिले नाही. राजकीय कार्यकर्त्यांपैकी पुष्कळांचे लक्ष संसदीय राजकारणावर केंद्रित झाले होते. विधायक कार्याची त्यांनी कुचेष्टाच केली. गांधीजींचा शब्द प्रमाण मानून जे वेडेपार खेड्यांत जाऊन बसले, त्यांनी मध्ययुगीन कल्पनाकोशातून पूर्णपणे बाहेर पडता आले नाही. समाजवाद्यांपाशी आधुनिक शास्त्रशुद्ध तत्त्वज्ञान होते. पण आपल्या पूर्वपरंपरेतील पीळ व पेच त्यांना बरोबर उमगले नाहीत. आर्थिक क्रांती झाली की सर्व प्रश्न आपोआप सुटतील अशी त्यांनी स्वतःची समजूत करून घेतली. कामगारांच्या मनावर नव्या मूल्यांचे संस्कार घडवून आणण्यासाठी त्यांनी पुरेशी घडपड केली नाही. म्हणून कामगार संघटनांच्या मार्फत समाजवादी त्रिचारांचा खेड्यापाड्यांत प्रसार होण्या-ऐवजी जातीयवादाचाच कामगार संघटनांवर प्रभाव पडला. स्वातंत्र्यानंतर तर सारे पक्ष केवळ सत्तेच्या राजकारणात गुंतून पडले. सामाजिक प्रश्नांची चर्चा करण्यासाठी स्वतंत्र व्यासपीठही उरले नाही. कामगारसंघटना केवळ दैनंदिन आर्थिक प्रश्न घसाला लावतात. पण त्यांच्या कार्यामधून क्रांतीची पूर्वतयारी होत नाही. पुढाऱ्यांना वाटते आपण लोकांना आपल्या उद्दिष्टासाठी राबवू. पण लोकही काही कमी चलाख नसतात. संपकाळात ते समाजवादी पुढाऱ्यांचे नेतृत्व मान्य करतात. पण निवडणुकांत त्यांना मते देत नाहीत. गांधींनी स्वातंत्र्याची एवढी चळवळ केली.

पण शेवटच्या काळात ते एकाकीच राहिले. काँग्रेसने स्वातंत्र्यसंग्रामात त्यांचे नेतृत्व पत्करले. पण त्यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन तिने कधीच मान्य केला नाही. आंदोलनाच्या काळात लोकांच्या उत्साहाला उधाण यावयाचे. पण ती लाट ओसरली की समाज आपल्या नेहमीच्या संघ गतीनेच वाटचाल करीत राही.

भारतातील लोकांना आपला हिंदू धर्म व आध्यात्मिक परंपरा यांचा फार मोठा अभिमान आहे. पण आत्मपरीक्षण आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषण यांचा आपल्याकडे अभावच आहे. युरोपातील विचारवंतांनी ख्रिस्ती धर्माचा बारकाईने अभ्यास करून आधुनिक विज्ञानाशी त्याची सांगड घालण्याचा सतत प्रयत्न केलेला आहे. आपणही आता विज्ञानाच्या युगात आहोत. आगगाडी, मोटार, मायक्रोफोन, विजेचे दिवे या वाचून आपले चालत नाही. मात्र आपल्या आध्यात्मिक श्रेष्ठतेचा अजूनही आपल्याला खोटा अडंकार आहे. आध्यात्मिक परंपरेचे गोडवे गात असताना धान्यासाठी परदेशावर अवलंबून राहण्याची आपणास शरम वाटत नाही. मिथ्याभिमानाची ही जुनी परंपरा बुद्धिवादाच्या भट्टीत घालून झुद्ध करण्याची वेळ आता आलेली आहे. नवा सामर्थ्यवान एक संघ समाज निर्माण करावयाचा असेल तर परंपरेतील जीर्ण, ह्रिणकस भाग टाकून देण्यावाचून गत्यंतर नाही.

आपल्या मनातील परंपराप्रियतेचा जातियवादी गटांचाच नेहमी फायदा मिळतो मुंबई नगरपालिकेच्या निवडणुकीचे निकाल यांचो साक्ष देतील. 'वंदे मातरम्' च्या प्रश्नावरून महामंडळीकत चकमक उडाली. वंदेमातरम् आग्रह घेऊन आपले देशप्रेम सिद्ध करण्याची काँग्रेस व समाजवाद्यांमध्ये अहमहमिका लागली. हे गीत न म्हणणे हा मुस्लीम लीगने तर धार्मिक प्रतिष्ठेचा प्रश्न करून ठेवला. परिणाम काय झाला ? डाव्या पक्षांना १४० पैकी इन्मिन आठ अधिक चार जागा. फायदा मात्र जातीय पक्षांचा. मुस्लीम लीगच्या जागा दोन वरून सोळा गेल्या. जनसंघाचे सहाचे पंधरा झाले. शिवसंनेचे तेवढेच राहिले. म्हणजे मध्यंतरीच्या काळात या संघटनची लोकप्रियता कधी होऊनही तिचे संख्याबळ घटले नाही. कोणत्याही प्रश्नाला हिंदू-मुस्लीम तेढीचे भावनात्मक रूप दिल्यास प्रतिगामी पक्षांचे फावणार हे उघड आहे. या अतिरेकीपणाला खतपाणी घालून आपण रक्तपात व गोळीबार यांना उत्तेजन देणार आहोत का ?

भारतीय घटनेनुसार जातिधर्मनिरपेक्ष समाज निर्माण करण्याची आपण प्रतिज्ञा केली पण स्वातंत्र्योत्तर काळात निवडणुकांच्या राजकारणात जातीय भावनेला खतपाणीच मिळाले. निवडणुकीसाठी उमेदवार उभा करताना प्रत्येक पक्ष जातीचा विचार करतो. इथे मांगांची वस्ती असेल, तर मांग उभा करा. आगऱ्यांची असेल तर आगरी कार्यकर्त्याला तिकीट द्या. सत्ताधारी पक्षही हा विचार करतो. मग विरोधी पक्ष तर दुवळेच आहेत. निवडणुक लढवायची तर तत्त्वनिष्ठेचा बडेजाव माजवणे त्यांना परवडत नाही. म्हणून तात्कालिक लाभहानीचा विचार करतात. अशा या दुष्ट चक्रात आपण सापडलो आहोत. आणि इतके करूनही डाव्या पक्षांना स्थैर्य नाही. फुटीरपणा चालूच आहे. मंत्रीमंडळे वारंवार गडगडत आहेत. केवळ विरोधी पक्षांचीच नव्हे तर काँग्रेसचीही.

एक कोट काढून दुसरा घालावा इतक्या सहजपणे नामदार पक्ष बदलतात. त्यांच्यामध्ये ना ध्येयवाद ना तत्त्वनिष्ठा. या पक्षांच्या द्वारे समाजपरिवर्तन होईल अशी अशा करायला जागा आहे कां ? सत्ताधारी प्रश्न सामान्यतः क्रांती करीत नाही. कुठेही पहा तो सत्तेला चिकटूनच राहातो. आणि संघोसाधू माणसे त्याच्याभोवती गोळा होतात. पण बहुसंख्य लोक ज्या पक्षाच्या बाजूला आहेत तो पक्ष काहीच करणार नाही हेही खरे नाही. लोकमताचा दबाव आला तर स्वतःचे अस्तित्व टिकवून घरण्यासाठी तरी त्याला दोन पावले पुढे टाकावी लागतील. पण एवढा दबाव आणण्याचे कामही विरोधी पक्ष करू शकत नाहीत. कारण प्रत्येक विरोधी पक्षाची शकले झाले आहेत. काँग्रेस डॉ. म्. क. हेही यापामून मुक्त राहू शकले नाहीत. कम्युनिस्ट कधी न फुटणारे पण त्यांचेही तीन तुरुडे झाले. म्हणजे हा नुसता एका पक्षाचा रोग नाही. संबंध समाजामध्येच या फुटीरतेची साथ फैलावली आहे. सर्वसामान्य लोकांना मांडणे नको असतात. कोणताही दंगा झाला की त्यात निरपराध गरीब लोकच बाळी पडतात. सत्ताधारी वर्ग आपल्या स्वार्थासाठी लोकांच्या धर्मश्रद्धेचा वापर करतात. त्यातून प्रश्न सुटत नाहीत म्हणून लोकांच्या मनावर ऐहिकनिष्ठ बुद्धिवादी विचार-सरणीचे संस्कार घडवून आणण्याचे कार्य कुणीतरी हाती घेतले पाहिजे यादृष्टीने सर्वात परिणामकारक साधन म्हणजे शिक्षण होय. पण इंग्रजांच्या काळापासून आपल्या देशात चालत आलेल्या शिक्षणपद्धतीत स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही अद्याप कांही मूलभूत फरक झालेला नाही. तपशिलात थोडे फेरफार झाले असतील पण आपली मनोरचना, आपले संस्कार अजून जुनेच आहेत. सामाजिक समतेचा प्रश्न घ्या. सुशिक्षित माणसांच्या मनात सामाजिक विषमतेबद्दल चीड असली पाहिजे, पण तसे आज दिसून येत नाही. तंत्राविशारदांचा एक नवा वर्ग आपल्याकडे आज निर्माण होत आहे. तो समाज पराङ्मुख आहे. महिन्याला २००० रुपये पगार मिळाला म्हणजे झाले. समाज जाईनाका खडध्यात ! अशी या लोकांची वृत्ती आहे. राजकारणाबद्दल त्यांना आस्था नाही उद्या कोणत्याही पक्षाचे राज्य आले तरी औद्योगिककरणासाठी तंत्रज्ञाची गरज भासणारच याबद्दल त्यांची खात्री आहे. त्यामुळे त्यांचे सामाजिक ऋणानुबंध सुटत जाऊन वृत्तीने ते उपरे बनत आहेत. त्यांची मुले इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत जातात. त्यांना मराठी बोलता येत नाही, याचा आईवडिलांना अभिमान वाटतो. हा वर्ग बुद्धिमंतांचा आहे. पण त्यांच्या दृष्टीने शिक्षण हे व्यावसायिक उत्कृष्टचि एक साधन आहे; कणखर ध्येयनिष्ठा देणारी, जीवन उजळून टाकणारी प्रेरणा नव्हे. परंपरा अजिबात टाकून घ्यावी असे माझे म्हणणे नाही. परंपरेचा फास आपल्या मानगुटीला बसलेलाच आहे. तो सोडू म्हटले तरी सुटणार नाही. पण परंपरेचा अतिरिक्त गौरव नको. मात्र परंपरेची विद्रोह करूनही उपयोग नाही. वस्तुनिष्ठ व विवेक दृष्टीने आपल्या जुन्या वाङ्मयाचा परामर्श घेण्यास आपण शिकले पाहिजे. ज्ञानेश्वरी घ्या, तुकारामांची गाथा घ्या. त्यात जातिभेद आहे, वर्णाश्रमधर्म आहे अस्पृश्याला तुच्छ लेखले आहे. महिलांच्या दास्याला मान्यता आहे. म्हणून ते वाङ्मयच नामशेष करून कसे चालेल ? ते विद्यापीठामध्ये ठेवू नका असेही लोकांचे म्हणणे आहे. ते बरोबर नाही ऐतिहासिक दृष्टीने विचार करून ज्ञानेश्वरांनी त्या काळात कोणता पुरोगामी विचार मोडला, त्याच्या मर्यादा कोणत्या याचा विचार करण्यास आपण शिकले पाहिजे. पाश्चात्य देशातील प्लेटो आणि ऑरिस्टॉटल

हे विचारवंतही त्यांच्या काळात गुलामगिरीची तरफदारी करीत होते. खालच्या वर्गातील लोकांना तुच्छ लेखीत होते. म्हणून त्यांचे तत्त्वज्ञान युरोपीय लोकांनी फेकून दिले नाही. जुने वाङ्मय फेकून दिले म्हणून अंतःकरणातील जुने संस्कार फेकले जात नाहीत. म्हणून जे कालबाह्य आहेत ते आपण त्याज्यच मानावे. पण त्यातील चिरंतन अशाही टिकवून घराबा-
 मो स्वतः आस्तिक नाही. पण मी ज्ञानेश्वरी वाचतो. ज्ञानेश्वराचे जे उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व आहे तुकारामांच्या वाणीमध्ये रजत्या गांजल्याविषयी जो कळवळा आहे. त्याचे मला आकर्षण वाटते. मात्र १९७३ साली तुकारामांचे तत्त्वज्ञान उपयोगी पडेल असे कोणी सांगू लागले, तर ते मी मानणार नाही. गांधी नेहूंचे तरी सर्वेच्या सर्वे विचार मला कुठे पटतात. त्यांच्या काळात त्यांनी मोठी कामगिरी केली. पण आजचे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांचे विचार पुरे पडणार नाहीत. माणूस कितीही मोठा असला तरी तो अपूर्णच असणार. त्यांच्या विचारांलाच कर्तृत्वाला कालाच्या आणि परिस्थितीच्या मर्यादा पडणार हे आपण ध्यानात घेतले तर जातिसंस्थेविषय खवळून उठणाऱ्या नवबौद्ध विद्यार्थ्यांलाच ज्ञानेश्वर तुकारामांच्या वाङ्मयाचे रसग्रहण करता येईल. इतक्या व्यापक निरामय व चस्तुनिष्ठ दृष्टीने आपण इतिहासाकडे पाहू शकलो, तरच इतिहासाचा उपयोग होईल नाहीतर इतिहास शापच ठरेल.

सत्तांच्या राजकारणातून जातिवादाचे पोषण होते हे खरे आहे पण तेवढ्यावरून सत्ताच निषिद्ध मानणे श्रयस्कर नाही. सत्ता हा शब्द असता तर स्वराज्य मिळविण्याचा खटाटोव तरी आपण का केला असता ? मात्र सत्तास्पर्धेतही काही पथ्ये पाळली गेली पाहिजेत. ती पथ्ये आज कुठलाही पक्ष पाळताना दिसत नाही. आपण मुस्लीम लीगच्या नावे ओरडतो. पण लीगचे पुनरुज्जीवन कोणी केले ? डावे उजवे दोन्ही प्रकारचे पक्ष याला जबाबदार आहेत. काँग्रेसनेही वेळोवेळी लीगशी संमिश्रता केला. सत्ताघाटी पक्षाचे एक जाऊ द्या, पण क्रांतीचे निक्षण घेऊन जे बाहेर पडले, त्यांनीही आपले साथीदार निवडताना तारतम्य बाळगले नाही. म्हणूनच संयुक्त आघाड्यांचे राजकारण अपेशी ठरले. क्रांती करण्याची आपणा सर्वांची इच्छा आहे, पण तिच्यासाठी आवश्यक असलेली तपस्या सातत्याने चालू ठेवण्याची आपली तयारी नाही. युरोपमध्ये जी सामाजिक क्रांती झाली तिची तयारी तीनचारशे वर्षे चालू होती. प्रत्येक मोष्टीसाठी त्यांना अगडा करावा लागला. सूर्य-पृथ्वीभोवती फिरत नाही तर पृथ्वीच सूर्याभोवती फिरत आहे असे सिद्ध केवढावेइतक्या लोकांच्याला सोपकडून विलक्षण छळ सहन करावा लागला. ब्रूनोला तर जिवंत जाळण्यात आले. हे जे विज्ञानीपासक होते हे खऱ्या अर्थाने धार्मिक होते. Discovery of India या ग्रंथात नेहूनही म्हटले आहे, 'आधुनिक जगात सारा जन्म प्रयोगशाळेत स्वतःला डांबून घेऊन संबंध मनुष्य जातीच्या सुखासाठी आयुष्य वेचणारे शास्त्रज्ञच खरे धर्मनिष्ठ होत, मला हे पटते. जर यंत्रयुग आले नसते तर, समतेचा विचारच आपण करू शकली नसते. प्रत्येक माणसाला किमान जीवनमान मिळवून देण्याची प्रतिज्ञा करणे पाचशे वर्षांपूर्वी शक्य नव्हते. विज्ञानाचीच ती किमया आहे. हे विसरून विज्ञानामुळे मानवी जीवनातील स्पर्धा संघर्ष आणि दुःख वाढली आहेत असे आपण म्हणतो, आणि जुन्याचे गोडवे गातो. विज्ञानासाठी, समाजपरिवर्तनासाठी आपण काही किंमत दिलेली नाही. म्हणूनच त्या

निष्ठा आपल्या अंतःकरणात रुजल्या नाहीत. भौतिक परिस्थितीही याला कारणीभूत आहे हे क्षरे. आजच्या युगात जीवनाला विलक्षण गती मिळालेली आहे पण त्याचबरोबर व्यक्ती अगतिक बनलेली आहे. शासन तिच्या सुरक्षिततेची हमी देऊ शकत नाही. व्यक्तीचे सामर्थ्य व आत्मविश्वास वाढविणाऱ्या व्यावसायिक संघटनांचा येथे अभावच आहे. त्यामुळे पूर्वसंस्कारामुळे प्रत्येक माणूस जातीकडे घाब घेतो. जातीतील चार श्रीमंत लोक गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षणाला मदत करतात. अनाथांना आश्रय देतात म्हणून कामगार संघटना, सामाजिक संस्था आणि शासकीय यंत्रणा व्यक्तीला आश्रय देण्यासाठी तिच्या पाठीशी उभ्या राहिल्याशिवाय जातिनिष्ठेला ओढोटी लागणार नाही. आज मुंबईमध्ये प्रत्येक जातीच्या वेग-वेगळ्या संस्था आपणास आढळून येतात. त्या आपापल्या जातीमधील गरिबांना मदत करतात. पण निरनिराळ्या जातीमधील विषमता त्यांच्या कार्यामधून कमी होत नाही. शाहरांत ध्याव-सायिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी जेथे स्वतंत्र संघटना उभ्या आहेत. तेथे जातीयतेची धार थोडीफार कमी कमी झाली आहे असे दिसून येते. कोणत्याही जातीचा मनुष्य तेथे निवडून येऊ शकतो. खेड्यातील जातीयता मात्र अद्याप कायम आहे.

हमीद दलवाई आपल्या लोकांचा रोष पत्करूनही मुसलमानांमध्ये ऐहिकनिष्ठ विचारसरणीचा प्रचार करीत आहेत. महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाच्या धर्तीवर त्यांनी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना केली आहे. त्यासाठी त्यांना मारही खावा लागला. मुसलमान समाजात ते नवे प्रबोधन घडवून आणित आहेत. मुसलमानांनी राष्ट्रध्वजाला मान दिला पाहिजे असे ते मुसलमान लोकांना सांगत आहेत, मुसलमान समाजातून ऐहिकनिष्ठ राष्ट्रवादी दृष्टिकोन मांडणारे काही थोडे तरुण निघाले, तरी ती अत्यंत स्वागताह्वं घटना आहे. हिंदूमध्येही संकुचितपणा कमी नाही. आगरकरांची आपण प्रतयाना काढली. फुले पतिपत्नीचा छळ केला. आंबेडकरांची तर पुष्कळच मानहानी झाली. तेव्हा हिंदू सारे उदारमतवादी आहेत असे मानण्याचे काही कारण नाही. पण बुद्धिनिष्ठ ऐहिकवादी विचारसरणीचा पाठपुरावा करणारे काही थोडे महाभाग आपल्यामध्ये निघाले. मुसलमान समाजामध्ये नव्या मूल्यांचे संस्कार घडवून आणण्याचे काम अद्याप व्हावयाचे आहे. त्यांच्यातील सुमिक्षित तरुणांनाच ते करावे लागेल. पण त्यांना पाठिंबा देणे हे आपले कर्तव्य आहे.

समाज परिवर्तनाच्या कार्यात राजकीय पक्षांचा कार्यभाग फार मोठा आहे. सत्ताधारी पक्ष क्रांतिकारक भूमिका घेईल अशी अपेक्षा करणे भावडेपणाचे ठरेल. याचा अर्थ त्यांना काही केले तरी चालेल असा नाही. त्यांच्यावर कठोर टीका झाली; लोकमताचा दबाव आणला गेला तरच तो एखादे दुसरे पाऊल पुढे टाकील. मात्र क्रांतीचा विडा उचलणाऱ्या पक्षांनी तरी अधिक तत्त्वनिष्ठ भूमिका घेतली पाहिजे. नाहीतरी विधिमंडळात डाव्या पक्षांची हाताच्या बोटावर मोजण्या इतकीच

माणसे निवडन येतात. मग संघिसाधुपणाच्या या युत्यातरी कशासाठी? निदान तत्त्वनिष्ठेचे सामर्थ्य तरी दाखवा. निवडणूकीत तडजोड करून बहुमत मिळण्याचा संभव असेल, तर मी साधनशुचितेचा इतका आग्रहही धरणार नाही. निवडून आल्यावर आपल्या ध्येय धोरणा-नुसार सत्तेचा वापर करून दाखविता येईल. पण सत्ता तर अनेक योजते दूर आहे. मग निदान तत्त्वनिष्ठा तरी सांभाळावी. जोपर्यंत वृत्तपत्राचे स्वातंत्र्य अबाधित आहे तोपर्यंत तुमची जरी दोन माणसे विधानसभेत असली, तरी ती लोकजागृती करू शकतील. आजही पहा. विधानसभेत विरोधी पक्षाची दोन चार माणसेच जरी बोलत असली, तरी सामान्य जन-तेची सहानुभूति त्यांच्याकडे जाते. सत्ताधारी पक्ष बेजबाबदार असेल, तर त्यांच्यावद्दल अग्रीही निर्माण होते. वृत्तपत्रे खुली नसली, तर मग इलाजच नाही. मग घटनात्मक चळवळच चाल-णार नाही. १९३७ साली मुंबई विधिमंडळात शांगे, आवेडकर, जमनादास मेहता असे विरोधी पक्षाचे अगदी मोजके प्रमुख होते. पण ते अविदेशने गाजवीत. तेव्हा केवळ दोनचार जागा वाढल्याने विरोधी पक्षांच्या सामर्थ्यात काही भर पडते असे नाही.

जातिवादाचा विचार आला, की जातीय पक्ष आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहतात. पण जातिवाद हा जातीय पक्षांपुरता मर्यादित नाही. इतर पक्षांतही तो प्रच्छन्नपणे असू शकतो. काँग्रेसची घटना जातीय पायावर आधारलेली नाही. निरनिराळ्या धर्मांच्या लोकांनी हिचे अद्यक्षपद भूषविलेले आहे. काँग्रेसची राजवट असताना मुसलमान देशभक्त राष्ट्रपती म्हणून निवडून आले. आपल्या लष्करात पारशी, ख्रिश्चन मोठ्या आधिकार पदावर आहेत. असे धर्माधिष्ठित देशामध्ये घडून येत नाही. पण स्थानिक पातळीवरील काँग्रेसचे राजकारण पहा. त्यात जातिवादाचा प्रभाव जरूर आढळेल अल्पसंख्याकांना आपल्या जातीय हितसंबंधांच्या संरक्षणासाठी वेगळ्या संघटना काढाव्या लागतात. बहुसंख्याकांना अशा संघटनांची गरज नसते. प्रादेशिक तत्त्वावर उभारलेल्या संस्थामध्ये त्यांचेच नेहमी संस्थाधिकार राहते. मात्र वेगळी जातीय संघटना काढली नाही म्हणजे जातिवादाची भावना नाहीशी झाली असे नव्हे राष्ट्रहिताच्या व्यापक नावाखाली बहुसंख्याकांना आपला जातीय स्वार्थ सांभाळता येतो. उदाहरणार्थ संघिसमानतेच्या नावाखाली दलिताना दिलेल्या सवलतींना पुष्कळदा विरोध केला जातो.

हिंदू समाजाने शेकडो वर्षे काही जातींना बहिष्कृत मानले. शैक्षणिक व आर्थिक उत्कर्षाची संधी त्यांना नाकारण्यात आली. स्वतंत्र भारतात या जातींना इतरांच्या बरोबरीने येण्यास वाव मिळावा म्हणून शासनाने त्यांना कांही सवलती दिल्या. पण हे सरकारचे जावई आहेत अशीच बहुसंख्य हिंदूंची भावना आहे. सामाजिक अभिसरणासाठी घडपड करणे हे आपले कर्तव्य आहे याची कुणालाच जाणीव नाही. हा छुपा जातिवादच आहे. जातिविशिष्ट सवलती दिल्याने एकाद्या ब्राह्मण अववा मराठा गरीब मुलाची गैरसोय होते हे खरे. पण ब्राह्मण किंवा

मराठा मुळ्या गरीब असला तरी त्याचा काका मामा कोणीतरी जरा चांगल्या परिस्थितीत असतो. त्यांच्याकडून त्याला मदत मिळू शकते. पण बारल्याला, भिल्लाला कुठूनही मदत मिळत नाही. ब्राह्मणाला शेकडो वर्षांचे शिक्षणाची परंपरा आहे. शिक्षणाचे महत्त्व त्याला समजते. अस्पृश्यांचे आदिवासीचे तसे नाही. तेव्हा दलितंमध्ये शिक्षणाची गोडी प्रथम निर्माण केली पाहिजे. त्यांना उत्कर्षाची संधी दिली पाहिजे. विद्यालयाचा दरवाजा उघडा असला म्हणजे संधी मिळाली असे होत नाही. इंग्रजीमध्ये एक वाक्य आहे. freedom and power are identical. सामर्थ्याशिवाय स्वातंत्र्याचा काही उपयोग नाही. मी अमेरिकेला जायला मोकळा आहे. मला कुणी धरून ठेवलेले नाही. पण खिशात दमडो नसेल, तर मोकळेपणाला काही अर्थ नाही. बारल्यांच्या व डोरकोळ्यांच्या मुलांना विद्यालयाचे दरवाजे उघडे आहेत. म्हणून या ज्या सक्ती आहेत त्यांच्याकडे आपल्या पूर्वसंचिताचे प्रायश्चित्त अशा दृष्टीने आपण पाहिजे पाहिजे. त्याबद्दल कुरकुर करण्यात काही अर्थ नाही.

आपल्या लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार आता फार झपाट्याने होत आहे. पूर्वी पुण्या मुंबईसारख्या ठिकाणी दोन चार महाविद्यालये असायची. त्यांना देण्या परंपरांतोय व्यापार्यांकडून मिळायच्या आज तालुक्या तालुक्यामध्ये २ महाविद्यालये काढण्याची स्पर्धा चालू आहे. ही गोष्ट खचितच स्पृहणीय आहे. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे गुणवत्ता कमी होते हेही खरे नाही. गुणवत्ता सगळीकडेच आज ढासळत चाललेली आहे. याचे कारण ज्ञानावरची श्रद्धाच उडालेली आहे. याबाबतीत मुंबईपासून कोल्हापूरपर्यंत एकच परिस्थिती आहे. मात्र ठराविक गुण मिळाल्याखेरीज कॉलेजात प्रवेश न देणे हा त्यावर उपाय नाही. आज नोःनोःसाठीच जो तो शिक्षण घेत आहे. पण नोकःच्या किती जणांना मिळतील. स्पर्धा वाढू लागली की गुणवत्तेची जरूर भासेल. पण ते स्वाभाविकपणे झाले पाहिजे. आज केवळ गुणाची कसोटी लावली, तर केवळ पुढारलेल्या जातीनाच शिक्षणाची सक्तेदारी मिळेल. नूतन मराठीतील विद्यार्थी आणि गंजपेठेतला विद्यार्थी यांचा सांस्कृतिक वातावरणात अद्याप खूप तफावत आहे. तेव्हा गुणवत्तेला महत्त्व दिले पाहिजे. पण ते करताना त्यातून जातीयवाद डोकावणार नाही याचीही काळजी घेतली पाहिजे. शासनाने सर्व काही करावे असे आपण म्हणतो पण शासन हे अखेर समाजाचे प्रतिबिंब असते. शासन समाजाच्या फार पुढे जाऊ शकत नाही. म्हणून समाजाच्या सर्व थरांतील पुढार्यांनो, विचारवंतांनो, आणि वेगवेगळ्या क्षेत्रांत काम करणाःया संघटनांनी आपल्यातील प्रगट व छुपी जातीयता आणि अविवेकी धर्मांधता नाहीशी करण्यासाठी सतत प्रयत्न केले पाहिजेत. असे प्रयत्न जाणीवपूर्वक व जोरकसपणे चालू ठेवले, तरच जनमानसात खःया अर्थाने ऐहिकनिष्ठा खोलवर रुजेल आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचे आपले उद्दिष्ट सफळ होईल.

कृतज्ञ आभार

यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमालेतील हे विचार घन “ अक्षर रूपाने ” आपल्या हाती देताना कृतज्ञतेने अंतःकरण भरून येते.

आमच्या निमंत्रणाला मान देऊन माननीय प्राचार्य देवदत्त दामोदरकर प्राचार्य मा. प. मंगुडकर आणि प्रा. गं. बा. सरदार या धोर विचारवंतांनी एक एक विचाराचे कोरीव लेणे मराठी मनावर कायमचे फोरून ठेवले आहे. त्या सर्वांचे कृतज्ञ आभार मानणे आमचे कर्तव्य आहे !

धोर शब्दांचे हे ‘ अक्षर ’ स्वरूप प्रकट होताना; डॉ. निशिकान्त मिरजकर यांनी परिश्रम घेतले आहेत. शामराव घळसासी अशा कामात सतत सहकार्य देत आले आहेत या कार्यातही त्यांनी जिन्हाळघाने तसदी घेतली आहे.

कराडमधील या दोन्ही साहित्य सेवकांचा अशा कामावरील लोम, उपक्रमांना रेखीव रूप देणारा ठरतो. म्हणून त्यांचे सप्रेम आभार मानतांना आपले पणाचा आनंदही साठलेला असतो.

श्रीधर मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक नि कामगार यांनी ही पुस्तिका वेळेवर व सुबक छापून दिली त्या बद्दल आभारी आहोत.

कराड
१२ मार्च १९७४ }

पी. डी. पाटील
नगराध्यक्ष.

प्रकाशक-

पी. डी. पाटील

अध्यक्ष, कराड नगरपालिका कार्यालय

★ मुद्रक-

श्री. र. कुलकर्णी

श्रीधर मुद्रणालय, कराड.